

vakgebied zelf kan daar misschien het beste over oordelen. Wat in elk geval blijft, is dat Graas de Nederlandse orthopedagogiek een stukje van haar geschiedenis heeft teruggegeven.

Mineke van Essen

P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Dissertatie Leiden 1996, IISG studies en essays XXIII; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1996,941 blz., f89,90, ISBN 90 6861 110 0).

De lezer die eerst eens enkele omtrekkende bewegingen wil maken alvorens aan het lezen van dit kolossale werk te slaan — overigens op zich beslist geen straf — moet concluderen dat geen poging is gedaan de lange ontstaansgeschiedenis ervan aan het gezicht te onttrekken. Te onderscheiden is allereerst het gedeelte dat betrekking heeft op de repressie van homoseksualiteit tijdens de Duitse bezetting, in het bijzonder in Den Haag en Amsterdam (in hoofdstuk 5), het onderwerp van de doctoraalscriptie (1981) van de auteur. In de jaren daarop werden meer gemeenten en ook andere decennia van deze eeuw in het (voortgezette) onderzoek betrokken. Deze 'geïsoleerde benadering van het onderwerp', aldus de auteur zelf, 'had tot gevolg dat het onderzoek resulteerde in een reeks voorvallen zonder samenhang' (21). Uitbreiding van het onderzoek moest die samenhang brengen, in het bijzonder onderzoek naar de zedeloosheidsbestrijders, die de overheid onder druk zetten. Voorts moest het zedelijkheidsbeleid van die overheid bestudeerd worden. Inzicht in en overzicht van dit totale complex zou nodig zijn voor de interpretatie van het beperktere deelverschijnsel repressie van homoseksualiteit.

In deze bespreking komen eerst de onderdelen van de dissertatie van Koenders, studies op zich, aan de orde, vervolgens de gepretendeerde samenhang. Vooraf zij nog opgemerkt dat het in dit uitvoerige werk dank zij de uitvoerige inhoudsopgave, index, lijsten van bronnen en bijlagen, een extra wegwijzer (40 en verder) en een zorgvuldige annotatie goed zoeken en — meestal — ook vinden is.

De opbouw van het boek is chronologisch. Hoofdstuk 2, over de opkomst van de zedelijkheidsbeweging in de jaren 1845-1911, biedt in hoofdzaak een bespreking van de talrijke personen en groeperingen die op dit vlak actief zijn geweest. Al dan niet bekend gebleven namen als Heldring, Pierson, Van den Bergh, Velthuysen en Van Mierop, maar ook de Vrije Universiteit, het *Algemeen Handelsblad* en de Nederlandsche vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn treffen we erin aan. Behalve homoseksualiteit vormden onder meer drankmisbruik, vrouwenhandel en pornografie doelwit der actievoerders. Ingrijpen door de overheid kwam nog betrekkelijk weinig voor. Dat veranderde toen de inmiddels ontstane 'zedelijkheidslobby' aan het begin van deze eeuw de wind mee kreeg. Van het overheidsbeleid en -handelen dat hiervan in de eerste decennia het gevolg was, krijgt vooral het optreden tegen homoseksualiteit aandacht (hoofdstuk 3). Datzelfde zien we in hoofdstuk 4, dat betrekking heeft op de jaren 1930-1940. Enkele grote affaires, bijvoorbeeld die rond Ries en Hirschfeld en de 'Indische zedenaffaire' nemen daar een belangrijke plaats in.

In deze chronologische reeks is het al genoemde vijfde hoofdstuk, met 158 bladzijden, het grootst. Er volgen dan nog twee hoofdstukken, het zesde over de tijd na de oorlog, tot het eind van de jaren zestig, en het zevende, over de lokale repressie van homoseksualiteit in de jaren 1930-1955, dat *en passant* ook veel laat zien van de (mannelijke) homoseksuele ontmoetingscultuur van die tijd. Alleen voor deze laatste periode is gebruik gemaakt van politiearchieven. Dat bracht de oorspronkelijke opzet met zich. Daarom is dit materiaal in een afzonderlijk

hoofdstuk, dat evenals het vijfde relatief groot is (175 bladzijden), en niet in de hoofdstukken 4 tot en met 6 ondergebracht.

Naast veel waardering voor de enorme rijkdom aan details en de boeiende beschrijvingen die het boek biedt dient één zwakke plek genoemd te worden. Met zijn onderzoek wilde de auteur nagaan in hoeverre pressiegroepen het beleid van de Nederlandse overheid op het gebied van de openbare zedelijkheid hebben beïnvloed (21). Datzelfde is te lezen in de tekst die op de achterzijde van het boek is afgedrukt. Het antwoord op deze vraag wordt op die plaats niet vermeld. Vanwaar deze terughoudendheid? Kennelijk heeft de schrijver moeite gehad zijn op zich waardevolle en aantrekkelijk gebrachte bevindingen met elkaar te verbinden. Van 'voorvallen zonder samenhang' is bepaald geen sprake meer, als dat al ooit werkelijk het geval is geweest, maar de verbindingslijnen tussen de vier 'centrale thema's': zedelijkheidslobby, overheidsbeleid, homoseksualiteit en Duitse bezetting (803) zijn niet altijd stevig en zichtbaar.

Ter toelichting van dit bezwaar nog iets over de hoofdvraag naar de invloed van de bestrijders van zedeloosheid op het overheidsbeleid. Uiteindelijk, aldus het begin van de epiloog (848), heeft de zedelijkheidslobby niet gewonnen. Resultaten waren slechts tijdelijk en deels werd later het omgekeerde gepropageerd of zelfs tot stand gebracht. De oude strijd is bovendien op nieuwe fronten (seksuele intimidatie, geweld etcetera) voortgezet; deze is, anders gezegd, 'een historische constante die steeds andere vormen aanneemt'. De oorspronkelijk gekozen titel, 'Een verloren strijd', heeft de auteur daarom maar laten vallen. Dat die strijd tijdelijk ook succes opleverde — slachtoffers maakte, vanuit het tegengestelde gezichtspunt! — krijgt zo wel erg weinig nadruk. Mogelijk is dit te verklaren uit de omstandigheid dat de schrijver geen kans heeft gezien het overheidsbeleid en -optreden in al zijn facetten in zijn onderzoek te betrekken. In de eerste alinea van de inleiding wordt de lezer daarvoor al enigszins gewaarschuwd, als althans een poging wordt gedaan de daar aldus geformuleerde beperking te doorgronden: het boek betreft 'hoofdzakelijk de wetgevende en de uitvoerende macht. Het beleid van de rechterlijke macht komt slechts aan de orde in relatie tot het optreden van het bestuurlijk en politiek gezag' (21). Wat wordt hier bedoeld met 'beleid'? Wat met 'rechterlijke macht'? Wordt daartoe ook het openbaar ministerie gerekend, dat als zodanig in het boek geen rol van betekenis lijkt te spelen? Met de vele cijfers en andere gegevens over het optreden van politie en justitie kan men dan ook verschillende kanten op. Enerzijds waren er de veroordelingen tot gevangenisstraf wegens overtreding van artikel 248 bis van het Wetboek van Strafrecht in de jaren 1911-1971, anderzijds wordt — blijkbaar meer in algemene zin — het aandeel van de rechterlijke macht niet hoog aangeslagen: een 'hinderlijk obstakel' voor degenen die een repressief zedelijk beleid voorstonden. Bij de synthese heeft de auteur zich aan de totaliteit van zijn werk vertild. Om misverstand te voorkomen: dat doet aan het gewicht ervan niets af.

S. Faber

J. L. de Jager, *Albert Heijn. De memoires van een optimist* (Baarn: De Prom, 1997, 254 blz., f24,95, ISBN 90 6801 538 9).

Ondernemers worden niet geacht hun hart te luchten, en een kruidenier lijkt helemaal zijn mond te moeten houden. Althans volgens Albert Heijn in het eerste hoofdstuk van het bovenstaande boek. Hij voegt eraan toe dat daar maar eens verandering in moet komen. In *De memoires van een optimist* heeft J. L. de Jager ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Albert Heijn diens levensverhaal opgetekend. Hij had in eerste instantie het plan een wetenschappelijke biografie te schrijven, maar omdat Albert Heijn zijn correspondentie en inter-